

BÜTÜN YÖNLERİYLE ZEMAHŞERİ

Cilt - 3

Editörler

Prof. Dr. Ömer Aslan
Dr. Öğrt. Üyesi Abdullah Pakoğlu

SİVAS 2023

SIVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

Bütün Yönleriyle Zemahşeri
Cilt 3

ISBN

978-625-6497-26-9
978-625-6497-23-8 Tk

Yayın Yönetmeni

Prof. Dr. Alim Yıldız

Editörler

Prof. Dr. Ömer Aslan
Dr. Öğrt. Üyesi Abdullah Pakoğlu

Kapak ve İç Düzen

Abdulkadir Kocatürk

Baskı

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaa
Sertifika No: 40954

Dağıtım

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Sivas / 2023

Mushaf İmlası Bağlamında Zemahşerî ve el-Keşşâfı

Dr. Mustafa Sağlam*

GİRİŞ

Hız. Peygamber (a.s) hayatta iken Kur'an, Hız. Peygamber'in yazmaları için izin verdiği vahiy kâtibi sahabe dışında yazılmıyor, şifâhen okunuyordu. Kur'an, Hız. Ebû Bekir döneminde iki kapak arasına alınarak bir Mushaf haline getirildi.¹ Hız. Ömer döneminde fetihlerin iyice artması ve İslam'ın daha geniş bir coğrafyaya yayılması söz konusu olunca Kur'an öğrenen insanların sayısı da arttı. Hız. Osman dönemine geldiğinde ise bu dönemde kıraat ihtilafları da söz konusu oldu. Hız. Osman Kureyş lehçesini esas alarak Mushafı çoğalttı ve bu nüshaları çeşitli beldelere gönderdi.²

Resmü'l-Mushaf kavramı, Hız. Osman'ın yazılmasını ve çeşitli bölgelere gönderilmesini emrettiği ve üzerinde sahabenin icmânının olduğu beş Mushaf'ın hattını ifade etmektedir.³ Resmü'l-Mushaf'a uygunluk ile Hız. Osman'ın beldelere gönderdiği Mushaflardan en az birinin hattına uygunluğu kastedilmektedir. Bu alanda hicrî ikinci asırla birlikte eserler kaleme alınmaya başlamış, daha sonra çeşitlenmesiyle birlikte geniş kapsamlı eserler, manzum eserler gibi neveleri ortaya çıkmıştır.⁴

Resmü'l-Mushaf konusu kıraatlerin tevâtürünü belirleyen ana kriterlerden olduğu için kıraatlerin mütevatirliği meselesi de önem arz etmektedir.⁵ Kıraatlerin mütevatirliğini ilk ve sonraki dönem olarak iki zaman diliminde değerlendirmek mümkündür. İlk Dönemi, İbn Mücahid'le (öl. 324/936) başlatıp, hicrî altıncı asrın ikinci yarısındaki dönemle sınırlamak, Son Dönemi de, İbnü'l-Cezerî'nin (öl. 833/1429) yaşadığı asra yakın olan dönemden başlatmak mümkün olabilir. Bu son dönemin başlangıcı aynı zamanda kıraat âlimlerince mütevatirlik meselesinin usulcü âlimlerden alınmak suretiyle kıraat literatürüne taşındığı zamana denk gelmektedir.⁶

Bu çerçevede yaşadığı asırdan hareketle Zemahşerî'ye 8öl. 538/1144) baktığımız zaman kıraatte tevâtürün tam olarak yerleştiğini mütevatir kıraati oluşturan şartlar içerisinde Mushaf imlasına uygunluk kriterinin de aranır hale geldiğini henüz söyleyemiyoruz. Burada mütevatirliğin dönemsel olarak kıraatte ne zaman ortaya çıktığından ziyade Zemahşerî'nin Mushaf imlasına bakışını ele aldığımız için bu kadar tespitle yetineceğiz. Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ta kıraatlerle ilgili değerlendirmelerinde Mushaf imlasını ne kadar ölçü aldığı, Mushaf imlasına ittibayı gerekli görüp görmediği, Mushaf hattında yanlışlık bulup bulmadığı gibi konuları değerlendirmeye alacağız. Zemahşerî, üzerinde müstakil ve yoğunluklu çalışmaların

* Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat Anabilim Dalı, E-Posta: mustafasaglam@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5415-2761.

¹ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, nşr. Fevâz Ahmed Semerlî, (Beyrut: Dâru't-türâsî'l-Arabî, 1995), 1/204; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirîn*, (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973), 1/12.

² Bedruddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Mektebetu Darü't-Turas, ts.), 1/235; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/210.

³ Gânim Kaddûrî Hamed, *el-Müeyesser fî ilm-i resmî'l-Mushaf ve zabtihi*, (İstanbul: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye), 2021, 25.

⁴ Gânim Kaddûrî Hamed, *el-Müeyesser*, 74-87.

⁵ Kıraatlerde mütevatirlik konusu için bk. Musa Akpınar, *Kıraatlerin Tevatürü Meselesi*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993); H. Yunus Apaydın, "Mütevâtîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000); Osman Bayraktutan, *Kıraatlerde Tevatür Olgusu*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015); Ömer Özbek, "İbnü'l-Cezerî'nin Kıraatlerin Mütevatirliği Meselesine Yaklaşımı", *Bilimnâme* 18/2 (Ekim 2018); Mehmet Ünal, "Kıraat Kriterleri Bağlamında Kıraatlerin Tevatürü Meselesi ve Şia'nın Buna Bakışı", *Milel ve Nihal Dergisi* 11/3, (Eylül 2011); Ömer Türkmen, "Kıraat İlminde Tevatür Olgusuna Farklı Bir Yaklaşım", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/2 (Aralık 2021).

⁶ Ömer Özbek, "İbnü'l-Cezerî'nin Kıraatlerin Mütevatirliği Meselesine Yaklaşımı", 10-11.

yapıldığı bir müfessirdir.⁷ Ancak tefsirinde Mushaf imlasını ölçüt olarak alıp almadığı konusunda kısmi çalışmalar olsa da müstakil olarak ele alan bir çalışma ortaya konmamıştır. Kıraatleri ele alışında önemli bir kriter olması hasebiyle konu önemlidir ve kapsamlı örneklerle incelenmeyi hak etmektedir. Mushaf imlası çok geniş bir konu olduğu için mesele üzerinde bütün yönleriyle durulmayacak sadece *el-Keşşâf* bağlamında sınırlayıcı bir surette örnekler üzerinden ele alınacaktır. Mütevatir kıraatin şartlarından birisi olduğu için burada öncelikle resmü'l-Mushaf tabirinden ve bununla ne anlaşılması gerektiğinden bahsedilecektir.

1. Resmü'l-Mushaf'ın Tanımı ve Önemi

Terkibin iki kelimesinden birincisi olan *resm* kelimesi (رَسْمٌ - يَرْسُمُ - رَسَمًا) şeklindeki kullanımıyla sözlükte *iz*, *eser* anlamına gelmektedir. Araplar *rüsûmü'd-diyâr* (رُسُومُ الدِّيَارِ) tabiriyle bir bölgenin tarihi eserlerini, *iz* ve kalıntılarını kastederler.⁸ Resm kelimesi başlangıçta *iz*, *eser* anlamını ihtiva ederken sonraki devirlerde Mushaf yazısı/imlası anlamı yaygınlaşmış ve telif edilen eserlere de bu şekilde kavramlaşmıştır. Arapçada harflerin kaleme dökülerek yazılması ile alakalı, *resm* (رَسْمٌ) kelimesinden başka *kitâbet* (الْكِتَابَةُ), *sevâd* (السَّوَادُ), *hicâ* (الهجاء), *zebr* (الرَّبْرِزُ), *satr* (السَّطْرُ), *hat* (الْحَطُّ) gibi kelimeler de bulunmaktadır. Ancak resm kelimesi Mushaf terkihiyle birlikte kullanımıyla kıraat alanında bir alt disipline ad olmuştur. Bu bağlamda resm kelimesinin içinde kullanıldığı kavramlaşmış başka terkipler de bulunmaktadır. Bunları şöylece ifade edebiliriz: Hat ile lafız birbirine mutabakat ettiği durumlarda resm-i kıyâsî (resm-i imlâî), sahabenin yazıp kullandığı ve ıstılah edildiği biçimiyle resm-i ıstılâhî kullanımı vardır. Ayrıca Kur'an kelimelerinin yazımı ile ilgili meseleleri ele alan ilim olarak resm-i Osmânî, aruz ölçüsünden kaynaklanan sebeplerle kullanılan yazım şekli anlamında resm-i arûzî tabirleri kullanılmaktadır ki bunların hepsi terkihin ilk kelimesi olan resm ile irtibatlı ya da eş anlamlı kullanımlardır.⁹

Terkibin ikinci kelimesi olan Mushaf'a gelince sözlükte "yazılı olan sahifelerin iki kapak arasında bir araya getirilmesi" anlamına gelir.¹⁰ Terimleşmiş anlamıyla ise Hz. Osman tarafından istinsah ettirilerek bir araya getirilen Mushaf'ın imlâsına denilmektedir.¹¹ Resmü'l-Mushaf kavramına hicâû'l-Mushaf, resm-i ıstılâhî, hatt-ı Mushaf-ı osmânî, hattü'l-Mushaf, mersûmü'l-hat, resm-i Osmânî gibi isimler de verilmiştir.¹² Yine bu kavramdan hareketle Hz. Osman'ın (ö. 35/656) emriyle istinsah ettirilen ve emsâra gönderilen altı Mushafa *el-mesâhifu'l-osmâniyye*, Hz. Osman'ın elinde tuttuğu ve kendisine nispetle isimlendirilen, ihtilaf durumunda kendisine müracaat edilen Mushafa ise *el-Mushafü'l-imâm* denilmektedir.

Mushaf kelimesi Kur'an'da geçmemektedir.¹³ Ancak Mushaf kelimesi ile aynı kökten gelen ve sahife kelimesinin çoğulu olan suhuf kelimesi Kur'an'da sekiz yerde zikredilmektedir: Bunlar; önceki sahifeler (suhuf-i ûlâ)¹⁴, Hz. İbrahim ve Hz. Musa'ya verilen sahifeler, ilahi vahiy (suhuf-ı İbrâhîme ve Mûsâ)¹⁵, açılmış sahifeler/ilahi vahiy (suhuf-i müneşşera)¹⁶, mukaddes sayfalar (suhuf-i mukerreme)¹⁷, amel defteri (suhuf)¹⁸ ve tertemiz sayfalar (suhuf-i mutahhere)¹⁹ şeklindeki kullanımlardır. Resm-i Mushaf, kıraat ilmiyle yakından ilişkili bir alandır. Zira kıraatin resm-i Mushafa uygunluğu, mütevatir kıraatin şartlarının

⁷ Bk. Enver Arpa, *Zemahşerî'nin Tefsirdeki Yeri*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2012); Muhammed Mahmud Dûmî, *el-Kirââtü'l-mütevâtire fi tefsîri'z-zemahşerî* (Ürdün: Yermük Üniversitesi, Külliyyetü'ş-Şerî'a, Doktora Tezi, 2005); Nidâl Mahmûd Ferâye, *el-Kirââtü'l-Kur'âniyye fi kitâbi'l-keşşâf* (Ürdün: Câmî'atü Mûte, 2006); Mustafa Kılıç, *Kıraat-Tefsir İlişkisi Zemahşerî Örneği*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015).

⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, thk. Abdullah Aliyyu'l-Kebîr, Muhammed Ahmed Hâşbullâh, Hâşim Muhammed eş-Şâzeli, (Kahire: Dâru'l-Maârif, t.y.), 3/1646.

⁹ Yahya Abdurrezzak el-Gavsânî, *el-Mufassal fi 'ulûmi't-tecvîd*, (İstanbul: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2023), s. 293-294.

¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/2404.

¹¹ Zûrkânî, *Menâhîlül-irfân*, I, 369.

¹² Yahya el-Gavsânî, *el-Mufassal fi 'ulûmi't-tecvîd*, 294.

¹³ Bk. Muhammed Fuâd Abdulkâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1994).

¹⁴ Tâhâ 20/133; el-A'lâ 87/18.

¹⁵ en-Necm 53/36; el-A'lâ 87/19.

¹⁶ el-Müddessir 74/52.

¹⁷ Abese 80/13.

¹⁸ et-Tekvîr 81/10.

¹⁹ el-Beyyine 98/2.

dan biri olarak Kurrâ imamlar nezdinde sahih kıraatin üç şartından biri olarak kabul edilmiştir. Resm-i Mushafa uygunluk tabiriyle kıraatin, Hz. Osman'ın emsâra gönderdiği Mushaflarından birinin hattına uygunluk kastedilir.²⁰ Üçüncü halife Hz. Osman döneminde muhtelif sayıda bulunan Mushaflar bir komisyon marifetiyle çoğaltılmış ve dönemin belli merkezlerine gönderilmiştir. Bu Mushaflarda kullanılan imla ise sonraki dönem Mushaf yazımı için temel kabul edilmiştir.²¹ Hz. Osman dönemi sonrasında yazılmış Mushafların hemen tamamında aynı imla özelliği korunmaya gayret edilmiştir. Bu gayretlerin serdedildiği sahaya da resmü'l-Mushaf (resm-i Osmânî) adı verilmiştir.²² "Resmü'l-Mushaf" tabiri ile özel manada üçüncü halife Hz. Osman'ın yazılmasını ve şehirlere gönderilmesini emrettiği ve üzerinde sahabenin icmânının olduğu beş Mushafın hattı kastedilmektedir.²³ Bu hat kıyâsî ve istilâhî olarak iki kısımda mütalaa edilmektedir: Kıyâsî olan, hattın lafza uygun olduğu yazı demektir. Istilâhî olan ise hazif, ziyâde, bedel, vasl ve fasl gibi özelliklerle hattın lafza uygun olmadığı yazı anlamına gelmektedir.²⁴

Zemaşerî'nin Mushaf imlasını delil almada ölçütlerine geçmeden önce burada kıraatlerin mütevatirlik şartlarına kısaca değinerek bir ölçü olarak kıraatlerin mütevatir addedilmesinde Mushaf imlasına uyma şartının nasıl getirildiği ve sahih kıraat açısından fonksiyonları üzerinde de durmak istiyoruz. Kıraatlerin; sahih-muttasıl bir senetle nakledilmiş olması, bir ihtimalle de olsa Mushaf imlasıyla uyum göstermesi ve bir veçhiyle de olsa Arap diliyle uyumlu olması şeklinde ortaya konan sıhhat şartları bir kıraatin kabulü için selef âlimlerimiz nezdinde önemli kıstaslar olarak ortaya konmuş ilkelere dir.²⁵ Ancak İslam âlimleri tarafından sonraki süreçte kıraatlerin makbul addedilebilmesi için sadece senedin sıhhati yeterli görülmemiş, kıraatin mütevatir bir senede sahip olması zorunlu olarak görülmüştür. Ehl-i sünnet âlimlerinin çoğunluğu mevcut yedi kıraatin (bazıları buna diğer üç kıraati de ekler) mütevatir olduğunu söylerler.²⁶ Kıraatlerin sıhhati hususunda Kur'an'la kıraatleri aynı değerlendirip senetle birlikte tevatürü şart koşanlar olduğu gibi senedin sahih, pek çok kişiden nakledilmesi ve ümmetin nezdinde kabul görmesini yeterli görenler de olmuştur. Bu çerçevede Zerkeşî (öl. 794/1392), Ebû Şâme (öl. 665/1267) ve İbnü'l-Cezerî gibi diğer bir kısım âlimleri kıraatler için tevatürü şart koşmayanlar arasında söyleyebiliriz. Burada Ebû Şâme el-Makdisî ve İbnü'l-Cezerî'nin görüşlerine değinmekle yetiniyoruz. Ebû Şâme şöyle söylemektedir: "Kıraat alanındaki muhakkik ilim adamları makbul ve merdûd kıraatleri birbirinden ayırmak için makul bir ölçü ortaya koyarak şöyle söylemişlerdir: Naklinin sıhhati ve fasih bir Arap lehçesine uygun olarak gelmesi yanında Mushaf yazısının destek olduğu her bir kıraat, sahih muteber bir kıraattir. Bu üç rükünden birine hâlel gelirse, o kıraate şaz ve zayıf kıraat denir."²⁷ İbnü'l-Cezerî de şunları söylemektedir: "Bir vecihle de olsa Arap diliyle uyumlu olan, Osman Mushaflarından birine bir ihtimalle de olsa uyan ve senedi sahih olan her kıraat, reddedilmesi caiz olmayan sahih bir kıraattir. Hatta böyle bir kıraat, Kur'an'ın indirildiği yedi harften olup ister yedi imamdan, ister on imamdan, isterse makbul diğer imamlardan rivayetle gelmiş olsun insanların kabul etmeleri gereken bir kıraattir."²⁸ İşte bu kıstaslar içerisinde Osman Mushaflarının imlasına uyumlu olması kıraatte ölçü olarak ele alınan rükunlardan birisi olmuştur.²⁹

²⁰ Yavuz Fırat, *Tecvid ve Kıraat İlmî Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Haciveyisâde İlim ve Kültür Vakfı, 2018), 119.

²¹ Fatih Cankurt, "Resm-i Mushaf Kaideleri Açısından Tmsk E. H. 29 Envanter Numaralı Mushaf", *Ispic 9th International Conference on Social Sciences & Humanities*, ed. İhsan Çapcıoğlu (Burdur: Ispic Yayınevi, 2022), 451.

²² Gânim Kaddûrî Hamed, *el-Müeyesser*, 26.

²³ Abdurrahman Yûsuf el-Cümel, *el-Muğni fî ilmi't-tecvîd*, (Gazze: Mektebetü Semîr Mansûr, 2014), 274.

²⁴ Bilgi için bk. Abdulkayyûm es-Sindî, *Safahât fî ulûmi'l-kurâât*, (Mekke: Mektebetü'l-İmdâdiyye, 1994), 166.

²⁵ Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî, Şerhu'l-hidâye fî tevcihi'l-kurâât, thk. Hâzîm Saîd Haydar (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1995), 1/8; Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah el-Meâfirî İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/606; Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İbâne 'an me'âni'l-kurâât*, thk. Abdülfettâh İsmâil Şelebî (Mekke: el-Mektebetü'l-Faysaliyye, 1985), 57-58; Abdurrahmân b. İsmâil el-Makdisî, *İbrâzü'l-me'ânî min hurzi'l-emânî fî'l-kurââti's-seb'*, thk. İbrâhîm Atve İvaz (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1982), 5; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-kurââti'l-aşr*, thk. Eymen Rüşdi Suveyd (İstanbul: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2018), 1/117.

²⁶ Mehmet Ünal, "Kıraatlerin Kriterleri Bağlamında Kıraatlerin Tevatürü Meselesi ve Şia'nın Buna Bakışı", 90.

²⁷ el-Makdisî, *İbrâzü'l-me'ânî*, 5.

²⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-kurââti'l-aşr*, 1/117.

²⁹ Ömer Türkmen, "Kıraat İliminde Tevatür Olgusuna Farklı Bir Yaklaşım", 558.

2. Zemaşerî ve el-Keşşâf'ında Resmî'l-Mushaf (Mushaf İmlası)

Zemaşerî'nin Mushaf imlasını delil almada ölçütlerini incelerken ilk olarak Mushaf imlasına ittibânın gerekliliği hususundaki görüşler(i) üzerinde durmamız gerekmektedir. Mushaf imlasına ittiba meselesi Kur'an'ın muhafaza edilmesiyle ilişkilendirildiği için ilk dönemlerden itibaren ulemanın zihnini meşgul etmiştir. İslâm âlimlerinin bir kısmı Kur'an'ın bizzat vahiy doğrultusunda yazıldığını; bir kısmı ise yazım işinin, sahabenin tasarrufları ile gerçekleştiğini savunmuşlardır. Zira Kur'an yazısının tevkîfi olduğu kabul edildiğinde Mushaf hattının imlâsının dışına çıkma imkânı kalmayacaktır. İctihâdî olduğu kabul edildiğinde ise günün gelişmiş Arapçasıyla yazma imkânı doğacaktır. Dolayısıyla imlâda biraz daha serbestlik söz konusu olacaktır. Mushaf yazımında, Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ve Ebû Amr ed-Dânî (öl. 444/1053) gibi âlimlerin çoğu resm-i Osmânî'ye bağlı kalmanın gerekliliğini savunmuşlardır. Bazı İslâm âlimlerine göre resm-i Osmânî tevkîfi olmadığından, ona muhalefet etmek caizdir. İbn Haldûn (öl. 808/1406) ve Kâdî Ebû Bekir (öl. 403/1013) bu görüşü hararetle savunanlar arasındadır. Bu konudaki İzzüddîn İbn Abdüsselâm ed-Dimaşkî'nin de (öl. 660/1262) benimsediği üçüncü görüşe göre Mushaf'ların, avam tarafından bilinebilecek bir tarzda yazımı caizdir. Ona göre hatta bu gereklidir. Avam için resm-i Osmânî ile yazmak caiz değildir. Çünkü bilgisizlikten dolayı Kur'an'ın harf ve kelimelerini değiştirmek suretiyle tahrif etme ihtimalleri söz konusudur. Ancak bununla beraber Mushaf imlasının da selef âlimlerden tevarüs eden bir eser gibi korunması gerekmektedir.³⁰ Açıkça ifade etmek gerekirse İslâm âlimlerin çoğu, resm-i Mushaf'a ittiba yönünde açıklamalarda bulunmuşlardır. Bu sadece sahabeye hürmeten değil; Hz. Osman'ın kurallarını bizzat belirlediği bir işin ümmet için bağlayıcı olmasından ve yine Mushaf'lar üzerinde icmâ bulunmasından dolayıdır. Sahabenin itiraz etmediği Mushaf yazısının sonraki devirlerde değiştirilmesi uygun bulunmamış ve pratikte de resm-i Osmânî'ye bağlı kalmıştır.

Mushafa ittiba hususunda Zemaşerî de selef ulemasından farklı düşünmemektedir. Nitekim *Keşşâf*'tan vereceğimiz şu örnek onun bu yaklaşımını ortaya koymasına bakımdan sanırım yeterli olacaktır. Al-i İmran 3/178. ayette geçen (أَنَّ) kelimesinin ayrı mı bitişik mi yazılacağı konusunda bilgi verirken buradaki mâ'nun, mastariyye mâ'sı olması dolayısıyla ayrı yazılması gerekirken bitişik yazılmasına izah getirir. Bu durumda kelimenin, imla kuralları açısından (أَنَّ) şeklinde ayrı yazılması gerekirken, "İmam Mushaf'ta³¹ bitişik yazıldığı için, Mushaf yazımında ona ittiba edilir, aykırı davranılmaz" diye yaklaşımını ortaya koymaktadır.³²

2.1. Zemaşerî'nin Mushaf İmlasını Ele Alırken Ölçütleri

Zemaşerî Mushaf imlasına farklı kıraatlerden nakiller bağlamında değinir. Kur'an kelimelerine ait tüm kıraatler, temelde mütevatir ve şâz şeklinde ikiye ayrılmıştır. Ancak daha sonra kıraat âlimlerinin değerlendirmeleri ve genel manada çoğunluğun da kabulü ile mütevatir kıraatler kırâât-ı seb'â, kırâât-ı aşere ve kırâât-ı erba'ate aşere şeklinde belirlenmiştir.³³ Zemaşerî ise bütün kıraatleri dikkate almakta "bu farklı okuyuşları sadece bir anlam zenginliği olarak değil, aynı zamanda ilahi maksadın bir nevi göstergesi biçiminde Kur'an manalarının taşıyıcısı olarak da değerlendirmektedir."³⁴

Mütevatir olup olmadığına bakmaksızın şâz da olsa³⁵ tüm dikkat çekici okuyuşları tevcih etmektedir. Hatta dili ve edebî zevki öncelediğinden, zaman zaman mütevatir kıraatlere dahi eleştiri getirebilmektedir.³⁶

Zemaşerî, Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-53) ve Übeyy b. Kâ'b'ın (öl. 33/654) Mushaf'larından çokça istifade etmektedir. Hicaz, Irak, Küfe, Şam Mushaf'larına vâkıf olduğu anlaşılan Zemaşerî, Mushaf imlasını bir ölçüt olarak ele almakta ve ona önem ve değer vermektedir. Mushaf imlasına çoğunlukla ittiba etmesiyle

³⁰ Gânim Kaddûrî Hamed, *el-Müeyesser*, 46-51.

³¹ İmam Mushaf, Hazret-i Osman döneminde hazırlanan ilk resmî Mushafı ifade etmektedir.

³² Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Alî Muhammed Mu'avvad, (Riyad: Mektebetu'l-Ubeykân, 1998), 1/663.

³³ Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî el-Bennâ, *İthâfû fudalâi'l-beşer bi'l-kirâati'l-erba'ate 'aşer*, thk. Şaban Muhammed İsmail, (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 2007), 75-76.

³⁴ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 2/451-452, 2/482-484. Konuya ilişkin değerlendirme için ayrıca bk. Murat Sülün vd. (ed.), *Keşşâf Tefsiri (Metin Çeviri)*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 1/29.

³⁵ Başka kıraatlerden açıklamalarına örnek olmak üzere Zemaşerî'nin Fatıha suresi 2. ayetteki (الْحَمْدُ لِلَّهِ) cümlesinde Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) ve İbrahim b. Ebi Able (öl. 151/768)'ye ait şâz okuyuşlarla ilgili değerlendirmeleri için bk. Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 1/113.

³⁶ Başka yönüyle bizim de örneğimiz olan ve bir sonraki başlıkta ele alacağımız, İbn Âmir'in En'âm suresi 6/137. ayetteki (قُلْ أُولَٰئِكَ (شُرَكَائِي) mütevatir kıraatine dair Zemaşerî'nin eleştirisi için bk. Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 2/401.

birlikte Zemahşerî'nin Mushafa imlası bakımından tenkit ettiği yerlere dair örnekler de vardır. Bunun için örnek gösterebileceğimiz yerlerden birisi şöyledir: A'râf suresi 37. ayette (فَقُلُوا إِنَّمَا كُنْتُمْ) 'deki (مَا) Mushaf'ta (أَيْنَ) 'ye bitişik yazılmıştır; ancak ayrı yazılması gerekir. Çünkü (أَيْنَ الْأَلِهَةِ الَّذِينَ تَدْعُونَ) "İddia ettiğiniz ilahlar nerede?" anlamında bir mâ-i mevsüledir yani nerede anlamındaki (أَيْنَمَا) değildir, diye ifade ederek Mushaf imlasındaki yazılışına dair eleştirilerini dile getirmiştir.³⁷

2.1.1. Mushafa İttibayı Temel Ölçüt Olarak Alması

Zemahşerî'nin Mushaf imlasını ölçüt aldığını gösteren güzel bir örneği En'âm suresi 137. ayetle ilgili açıklamalarında görüyoruz. Ayetin ilgili bölümü şöyledir: (وَكَذَلِكَ زَيْنٌ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَائِهِمْ) "Bunun gibi, ortakları, müşriklerden çoğuna çocuklarını öldürmeyi iyi bir şey gibi gösterdi ki..." Burada "cazip gösterdi" anlamına gelen (زَيْنٌ) fiili malûm formuyla okunmuştur. "Onların ortakları" anlamına gelen (شُرَكَائِهِمْ) kelimesi (زَيْنٌ) fiilinin fâili olmuş ve "çocuklarını öldürmek" anlamındaki (قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ) de mansûb olarak okunmuştur. İbn Âmir (öl. 118/736) kıraatinde (زَيْنٌ) fiili "cazip gösterildi" anlamına gelecek şekilde (زَيْنٌ) biçiminde meçhul olarak da okunmuştur.³⁸ Bu durumda (قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ) tamlaması da "çocuklarının öldürülmesi" anlamında merfû okunmuştur. (شُرَكَائِهِمْ) kelimesinin merfû olması ise (زَيْنٌ) fiilinin delâlet ettiği gizli bir fiille olmuştur. Buna göre "Onlara, çocuklarının öldürülmesi cazip gösterildi." denildiğinde adeta "Bunu kim cazip gösterdi?" diye sorulmuş, cevap olarak da "Bunu onlara ortakları cazip gösterdi." denilmiş olmaktadır. Zemahşerî, İbn Âmir'in ayette geçen (قَتَلَ) kelimesini (شُرَكَاءِ) kelimesine izafe ederek, zarf olmaksızın ikisinin arasını ayırarak (قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَائِهِمْ) "ortaklarının onların çocuklarını öldürmesi" şeklinde okumasına açıklama getirmektedir. "Bu öyle bir şeydir ki zaruret yerlerinde bile olsa çirkin ve merdûd sayılırken, nasıl olur da mensur bir sözde, hele hele nazımın güzelliği ve kulakta kuvvetli tesir bırakan mu'ciz bir kelâm olan Kur'an'da çirkin ve merdûd sayılmaz? İbn Âmir'i ayeti böyle okumaya iten sebep, Mushaflardan birinde (شُرَكَائِهِمْ) kelimesinin (شُرَكَائِهِمْ) yâ'lı yazıldığını görmesidir. Eğer (أَوْلَادِ) ve (شُرَكَاءِ) kelimelerinin kesrası ile "evlâtlarını, yani ortaklarını öldürmek..." anlamına gelecek şekilde (أَوْلَادَهُمْ شُرَكَائِهِمْ) şeklinde okumuş olsaydı çocuklar mallarında onların ortağı olduğu için böyle bir suçu işlemekten kurtulup farklı bir alternatif bulmuş olurdu."³⁹ Burada Zemahşerî açıklamasını temel ölçüt olarak aldığı Mushafa ittibaya göre şekillendirmiştir. Bununla birlikte bu açıklamalarında Zemahşerî de "mütevâtir bir kıraatin her hal ve şartta Arap dili zevkine uygun olacağı, Zemahşerî'nin ise ana dili Arapça olmadığından bu zevki elde edemediği" ile eleştirilmiştir.⁴⁰ Ancak konumuz açısından burada bizi daha çok ilgilendiren husus, Zemahşerî'nin Mushaf imlasına bağlılığıdır ve açıklamalarını yönlendirirken Mushaf imlasını temel ölçüt olarak esas almasıdır.

2.1.2. İmam Mushaf'ta Yazılı Olması

Zemahşerî'nin Mushaf imlasını ele alırken en önemli ölçütlerinden birisi de İmam Mushaf'ta yer almasıdır. Bu konuda (الصِّرَاطُ) kelimesinin yazılış ile ilgili getirdiği açıklamalar önemlidir. (الصِّرَاطُ) cadde anlamına gelir. "Yolun, içine giren yolcuları yutması" anlamında (سِرَاطَ الشَّيْءِ) denilir. Yola (لَقَمًا) denilmesi de bu sebeptendir; zira yol içindekileri adeta yutmaktadır. (الصِّرَاطُ) ise, (الصِّرَاطُ) kelimesinin sonunda tâ bulunduğu için, başındaki sîn harfinin sâd harfine dönüştürülmüş halidir. (مُصَيِّرٌ) kelimesinin (مُصَيِّرٌ) şeklinde telaffuz edilebilmesi de bu sebeptendir.⁴¹ Bazen sâd harfi, zây harfini andırarak şekilde işmâm ile de okunur (sâd-ı müşemme). Sâd, sîn ve işmâmlı üç okuyuşun olduğunu belirten bu genel bilgiden sonra Kıraat imamları nezdinde (الصِّرَاطُ) kelimesinin her üç şekilde de okunduğunu ancak en fasih okuyuşun (الصِّرَاطُ) şeklinde olan okuyuş olduğunu belirterek tercihini ortaya koymaktadır.⁴² Zemahşerî'nin açıklamalarına yansıyan bu tercih sebebi

³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/440.

³⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*, 4/2301; Ahmed İsâ el-Ma'sarâvî, *el-Kâmilü'l-mufassal fi'l-kirâati'l-erba'ate aşere*, (Kahire: Dâru'l-İmâmi's-Şâtübî, 2009), s. 145.

³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/401.

⁴⁰ Bk. Murat Sülün vd. (ed.), *Keşşâf Tefsiri (Metin-Çeviri)*, 1/30; Mustafa Kılıç, *Kıraat-Tefsir İlişkisi Zemahşerî Örneği*, 343-344.

⁴¹ et-Tür 52/37. ve el-Gâşiye 88/22. ayette geçen bu kelimeyi Hişâm (öl. 245/859) sîn, Halef (öl. 229/844) sâd'ın işmâmı, Hallâd (öl. 220/835) hulfu ile birlikte sâd'ın işmâmı, Kunbül (öl. 291/904), İbn Zekvân (öl. 242/857) ve Hafs (öl. 180/796) hem sâd hem sîn ile diğerkleri ise sâd ile okumuşlardır. Bk. el-Ma'sarâvî, *el-Kâmilü'l-mufassal*, s. 525-592.

⁴² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/121.

Kureyş lehçesinin ve kelimenin İmam Mushaf'ta yazımın böyle olmasıdır. Bu durum İmam Mushaf'ta yazılışı esas alması şeklindeki kriterine delalet etmesi bakımından önemlidir.

2.1.3. Mushaflardan Birinde Yazılı Olması

Zemahşerî'nin Mushaf imlasını ele alırken ölçütlerinden birisi de Mushaflardan birinde yazılı olmasıdır. Hanefî ve Şâfiîler arasındaki besmeleyle ilgili farklı uygulamalara ilişkin açıklamaları bu hususta güzel bir örnek sayılabilir. Medine, Basra ve Şam kıraat imamı ve fakihlerine göre; besmele Fâtiha suresinin bir ayeti olmadığı gibi diğer surelerden de bir ayet değildir. Bu, Ebû Hanife'nin (öl. 150/767) görüşüdür. Bu sebeple, Hanefî mezhebinde namazda Fâtiha'nın başında besmele sesli olarak okunmamaktadır. Mekke ve Küfe kıraat imamlarına ve fakihlerine göre ise gerek Fâtiha'nın gerekse diğer surelerin tamamının başında bulunan besmele ayettir. Şâfi (öl. 204/820) de bu görüştedir. Bu sebeple Şâfiîler namazda besmeleyi sesli okumaktadırlar. Bu görüşte olanların delili şöyledir: İlk Müslümanlar besmeleyi Mushafa yazmışlardır. Oysa Kur'an'dan olmayan hiçbir şeyi Mushafa yazmamayı ilke edinmişlerdi; Âmin! ifadesini de bundan dolayı Mushaf'a yazmamışlardır. Besmele Kur'an'dan olmasaydı onu da yazmazlardı.⁴³ Zemahşerî'nin bu ifadesinden anlıyoruz ki, Mushaflarda yazılı olmak imla açısından onun ölçütlerinden birisidir.

Yine Al-i İmrân 3/184. ayette “*sahifeler*” anlamındaki (وَالزُّبُرِ) kelimesinin Şamlıların Mushaf'ında (وَالزُّبُرِ) şeklinde yazılı olması⁴⁴, Bakara suresi 2/132. ayette “*emretti*” anlamındaki (وَوَصَّيْ) kelimesinin aynı manada olmak üzere (وَأَوْصَى) şeklinde de okunmasını Hicaz ve Suriyelilerin Mushaflarında bu şekilde olmasıyla açıklaması da bu kabilden bir örneklerdir.⁴⁵

2.1.4. “Mushaflarda Yoksa Kur'an'dan değildir” Anlayışı

Zemahşerî'nin ihtilaf durumunda İmam Mushaf'ı ya da ondan istinsah edilerek çeşitli beldelere gönderilen Mushafları esas aldığı için “Mushaflarda yoksa Kur'an'dan değildir” anlayışı da onun Mushaf imlası ile ilgili ölçütlerinden birisini oluşturmaktadır. Mesela “âmin Kur'an'dan değildir, bunun delili ise, Mushaflara yazılmamış olmasıdır” ifadesi de bu hususa işaret etmektedir.⁴⁶

2.1.5. Hurûf-ı Mukattaaların Yazılışı

Zemahşerî, Mushaf hattının kendisine uyulması gereken bir gelenek olduğu hususunda hurûf-ı mukattaaların Mushaf'ta isimleriyle değil de salt harf olarak yazılmalarıyla ilgili açıklama getirirken şöyle söylemektedir. “Bu kelimeler, bizzat harflerden mürekkep oldukları, âdet gereği konuşma ya da bir kâtime yazdırma esnasında “şöyle şöyle yaz” denilerek isimleriyle telaffuz edildikleri ve yazıda bu harflerin bizzat kendileri yazıldığı için bu alışlagelen uygulama Mushaflarda sure başlarındaki harflerin yazımında da devam etmiştir. Yine bu harflerin çok yaygın olarak biliniyor olması, bazı surelerin başında sadece tek bir harfin bulunması, bunları tek tek heceleyerek değil de birbirine birleştirilerek telaffuz edecek olan kimsenin bu okuyuştan herhangi bir anlam çıkaramayacak olması bunların isim şeklinde değil de harf şeklinde yazılması herhangi bir karışıklığa sebep olmamaktadır. Kaldı ki, Mushaf hattında, hat ve hece ilimlerinin temelinde yer alan dilbilimsel kıyasa aykırı başka hususlar da bulunmaktadır, fakat bunlar herhangi bir zarar ya da eksikliğe neden olmaz. Çünkü lafızlar en nihayetinde doğru telaffuz edilmektedir ve Kur'an, hafızalarda ezber olarak mevcuttur. Dolayısıyla, Mushaf'ın hattına uymak, onu takip etmek, kimsenin muhalefet etmediği bir gelenek olmuştur.”⁴⁷ Bu ifadelerinden anlaşılıyor ki Zemahşerî, Kur'an hattında bizzat hurûf-ı mukattaaların yazılışının dahi Mushaf imlasına ittibâ bakımından başlı başına yeterli bir delil olduğunu düşünmekte ve görüşlerini bu yönde şekillendirmektedir.

⁴³Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/125.

⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/669.

⁴⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/329.

⁴⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/125.

⁴⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/135-136.

2.1.6. Kanaat Belirtirken Mushaf Hattından Delil Getirmesi

Zemahşerî *Keşşâf*'taki yorumlarında kendi tercih ve kanaatini belirlerken Mushaf imlasından yararlanmış ve sahabe Mushaf'larından deliller getirmiştir. Bu konuda Zemahşerî'nin görüşüne delil olarak getirdiği şu örneklerini zikredebiliriz. Bakara 2/42. ayette geçen (وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ) ifadesinin İbn Mes'ûd Mushaf'ında "hakki gizleyerek" anlamında (وَتَكْتُمُونَ الْحَقَّ)⁴⁸; 46. ayette geçen (يَطُّونَ) ifadesinin İbn Mes'ûd Mushaf'ında "ceza günüyle karşılaşacaklarını iyi bilirler" anlamında (يَعْلَمُونَ)⁴⁹; 68. ayetin de İbn Mes'ûd Mushaf'ında "bizim için Rabbine o nedir diye sor" anlamında (سَلِّ لَنَا رَبِّكَ مَا هِيَ) şeklinde,⁵⁰ yer alması bunlar arasındadır.

Yine Zemahşerî, "İşte, Benim dosdoğru yolum budur" anlamında (وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا) cümlesinin (وَأَنَّ)nin tahfifiyle (وَأَنَّ هَذَا) şeklinde de okunduğunu belirtmiştir. Aslı, şan ve konuşma zamiriyle birlikte "Durum şu ki bu benim yolumdur" anlamında (وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي) şeklindedir. A'meş (öl. 148/765) bu ifadeyi ve "Bu, benim yolumdur" anlamında (هَذَا صِرَاطِي) şeklinde okumuştur. Yine bu ifade İbn Mes'ûd'un Mushaf'ında "Bu, Rabbinizin yoludur" anlamında (وَهَذَا صِرَاطُ رَبِّكُمْ) şeklinde, Übeyy b. Kâ'b'ın Mushaf'ında ise "Bu, senin Rabbinin yoludur" anlamında (هَذَا صِرَاطُ رَبِّكَ) şeklinde geçmektedir.⁵¹ Burada İbn Mes'ûd ve Übeyy b. Kâ'b'ın Mushaf'larından deliller getirmesi kanaatini belirtirken Mushaf'ta yer alan bilgilere verdiği önemi göstermesi bakımından önemlidir.

2.2. Zemahşerî'nin Mushaf Hattında Lahn Bulunmadığı Görüşü

Lahn kavramı sözlükte "dil; kavrayış ve zekâ; ezgi ve nağme; doğrunun karşıtı olarak hata" anlamlarına gelirken terim olarak ise; "Kur'an'ın harfleri, kelimeleri, harflerin sıfatları, kelimelerin irabı ve kelimenin ifade, telaffuz ve manasını tam olarak yerine getirememekten kaynaklanan hatalar" olarak tarif edilmiştir.⁵² Zemahşerî *Keşşâf*'ta bazı ayetlerin yorumlanmasıyla ilgili açıklamalarında bu hususa değinmiş ve Mushaf hattında lahn olup olmadığı meselesi üzerinde durmuştur. Bu hususta Zemahşerî'nin kanaatini Nisâ suresi 4/162. ayette geçen (وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ) ifadesinin açıklamasında Mushaf imlasında yanlışlık iddialarıyla ilgili verdiği cevaplar üzerinden görebiliriz.

"Nisâ suresi 4/162. ayette geçen "derinleşmiş olanlar" anlamındaki (الرَّاسِخُونَ) kelimesi mübteda ve merfûdur, "iman ederler" anlamına gelen (يُؤْمِنُونَ) ise onun haberidir. (وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ) ifadesi namazın ifasının faziletini belirtmek için başında takdir edilen bir övgü fiili (أَمْدَحَ) ile mansûbtur. Bu yaygın bir kullanımdır. Sîbeveyhi (öl. 180/796) bu konuda ileri sürülen itirazı misaller ve şevâhidle çürütmüştür. Bu anlamda bazılarının Mushaf hattında bir yanlışlık meydana geldiğine ilişkin iddialarına da itibar edilmez. Böyle bir şeye itibar edenler Kur'an'a iyice bakmayanlar, Arapların bu tür cümlelerde 'ifadeye özellikle anlamını vermek ve çeşitlilik katmak için' mansûb okuduklarını bilmeyenlerdir. Bu şekilde itiraz edenler sahabe neslinin İslâm'a toz kondurmama ve ona yöneltilen her türlü itirazı bertaraf etme konusunda Allah'ın kitabında kendilerinden sonrakilerin kapatacakları bir gedik ve gelecektekilerin fark edebileceği bir kusur bırakmayacak kadar büyük bir hassasiyete sahip olduklarını da düşünmüyorlar."⁵³ Bu ifadelerinden anlaşılıyor ki, Zemahşerî, Kur'an'ın tevatür yoluyla nakledildiğini zikreden diğer müfessirler gibi Mushaf imlasında lahnin bulunmayacağı görüşündedir.

2.3. Zemahşerî'nin Kıraat Tercihlerinde Mushaf İmlasının Etkisi

Zemahşerî'nin mutlak manada Mushaf imlasına ittiba ettiğini yukarıda belirtmiştik. Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ta naklettiği kıraatler içerisinde tercihlerde bulunmasında Mushaf imlasının önemli etkisi gözlem-

⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/260.

⁴⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/262.

⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/279.

⁵¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/413.

⁵² Konu ile ilgili detaylı bilgi için bk. Ömer Aslan, "Kur'an Tilavetinde Tecvid'in Gerekliliği ve Lahn (Okuyuş Hataları)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2003), 357-372; Şahabettin Ergüven, "Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Haziran 2007), 155-183; Turan Bahşi, "Arapçada "Lahn"ın İlk Dönem Dil Çalışmalarına Etkisi", *Turkish Academic Research Review*, 5/4 (Aralık 2020), 595-606; Mücella Hacımısıroğlu, "Abdülvehhâb el-Kurtubî ve Ahmed b. Ebû Ömer el-Enderâbî'nin Lahn Olgusuna Yaklaşımları Üzerinden Tecvid İlminde Meşârîka-Meğâribe Karşılaştırması", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Ekim 2022), 578-601.

⁵³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/178.

lenmektedir. Konuyla ilgili *el-Keşşâf*'tan şu örneği aktarabiliriz: “Âl-i İmrân 3/133. ayette “koşun!” anlamına gelen (وسارغوا) lafzı Medine ve Suriye Mushaflarında vâv'sız olarak yazılmış; diğer kıraat imamları ise onu vâv'lı olarak okumuşlardır. Übeyy b. Kâ'b ve İbn Mes'ûd'un bu kelimeyi (yarışın!) anlamında (وسابغوا) şeklinde okumaları, vâv'lı okuyuşun doğru olduğunu desteklemektedir.”⁵⁴ Böylece Zemahşerî kıraatin Mushafta yazılı olmasını tercih sebebi olarak belirtmektedir. Yine En'âm suresi 6/90. ayette geçen (أَقْدَهُ) kelimesinin sonunda hâ'nın yazılmasıyla ilgili olarak buradaki hâ'nın üzerinde vakıf yapılması için getirildiği açıklamasını yapmaktadır. Vasıl halinde bu hâ'nın düşeceğini ifade ederek, “Mushafta hâ yazılı olduğundan vakfın tercih edilmesi daha güzel görülmüştür” şeklinde kanaatini de ortaya koyması tercihini Mushafta yazılı olandan yana kullanması da yine bu duruma işaret etmektedir.⁵⁵

Bu hususta güzel bir örnekte Furkân 25/7. ayette bulunmaktadır. Ayet metin ve mealiyle şöyledir: (وَقَالُوا (مَالِ هَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمشِي فِي الْأَسْوَاقِ لَوْلَا أَنْزَلَ إِلَيْهِ الْمَلِكُ فَيَكُونُ مَعَهُ نَذِيرًا ”Dediler ki: “ Bu ne biçim peygamber ki yemek yer, çarşıda pazarda dolaşır. Ona bir melek indirilseydi de, bu onunla beraber bir uyarıcı olsaydı ya!” Zemahşerî, ayetin açıklamasını yaparken şöyle söylemektedir: “(مَالِ هَذَا) ifadesindeki lâm Mushafta Arap yazım esaslarının dışına çıkılarak (هَذَا)'dan ayrı yazılmıştır. Mushaf yazısı ise değiştirilemez bir gelenektir. Peygamber'den “bu” diye bahsedilmesinde Peygamber'i değersizleştirme ve onun durumunu küçültme anlamı söz konusu olur. Hatta Hz. Muhammed'e “peygamber” derken bile onunla alay etme, dalga geçme kabilin hareket ediyorlardı. Zira o, onlara göre yeme içmesi olmayan bir melek olmalıydı.” Zemahşerî'nin ayeti açıklarken kullandığı “Mushaf hattı değiştirilemez bir gelenektir” ifadesinde bir yazım yanlışlığı olduğuna işaret eden bir yön bulunmakla birlikte Mushaf hattına ittibayı vurgulayan bir anlam da bulunmaktadır.⁵⁶

Zemahşerî'nin azınlıkta olsa da bazen tercihini Arap dili kullanımından yana yaptığı da söz konusudur. Bu hususa örnek olması açısından da (الْعَدَاةُ) ve (الْعَشِيَّةُ) kelimelerini zikredebiliriz. En'âm suresi 6/52. ayet ve Kehf suresi 18/28. ayetlerde geçen (بِالْعَدَاةِ وَالْعَشِيَّةِ) ifadesindeki (بِالْعَدَاةِ) kelimesini kıraat imamlarından İbn Âmir geçtiği iki yerde de (بِالْعُدْوَةِ) şeklinde okur. Gerekçesi Mushaf'a uygunluktur. Zira Mushafta kelime vâv'lı gelmiştir. Ayrıca (بِالْعَدَاةِ) şeklinde okunacak olsaydı marife değil nekre gelmesi gerekirdi. Çünkü (بِالْعَدَاةِ) kelimesi aslen nekre bir kelimedir. Bu kelime marife yapılacağı zaman (بِالْعُدْوَةِ) şeklinde okunur, diye gerekçelendirilmiştir. Bu okuyuşta manaya katılan incelik, (بِالْعَدَاةِ وَالْعَشِيَّةِ) ifadesinin “günün sabahı ve akşamı” anlamına gelirken (بِالْعُدْوَةِ وَالْعَشِيَّةِ) şeklindeki okuyuşta ise “sabah ve akşam her gün” şeklinde süreklilik manası kazanmış olmasıdır.⁵⁷ Zemahşerî bu ayette “(بِالْعَدَاةِ) kelimesi (بِالْعُدْوَةِ) şeklinde de okunmuştur. Ama ‘sabah-akşam’ yani ‘her daim dua halinde ol’ anlamında (بِالْعَدَاةِ) okuyuşu daha iyidir, çünkü (الْعُدْوَةُ) kelimesi çoğu kullanımında özel isimdir. Başına lâm-ı tarif gelmesi, kelimenin nekre anlamında olmasındadır.” açıklamasını yaparak bu gibi kullanımların Arap dilinde az olduğunu belirtmiş şiiirden istihadda bulunmuştur. Burada “İbn Âmir'in gerekçesi Mushafta vâv'ın bulunmasıdır.” açıklamasından sonra Zemahşerî vâv'la yazılmasını değil, Arap dilindeki kullanımını esas almış görünmektedir.⁵⁸ Bu durum onun kıraat tercihlerinde mutlak manada Mushaf'a ittiba etmesiyle birlikte Arap dili bakımından kullanımı esas aldığı yerler de olduğuna işaret etmektedir.

Son örneğimiz de Mü'minûn 23/87. ayette bulunmaktadır. (سَيَقُولُونَ اللَّهُ) ifadesi Mü'minûn suresi 85⁵⁹, 87⁶⁰ ve 89⁶¹. ayetlerde üç defa zikredilmektedir. Zemahşerî bu ifadenin art arda üç defa geçtiğini belirttiikten sonra Allah lafzının, ilk geçtiği yerde sadece (الله) şeklinde, diğer ikisinde ise hem lâm ile (الله) şeklinde hem de lâm'sız (الله) şeklinde okunduğunu söylemektedir. Zemahşerî sözüne devamla “Haremeyen, Kûfe ve Suriye Mushaflarında ilk şekilde, Basra Mushaflarında ise ikinci şekilde yazılmıştır. Lâm'lı okuyuşta mana esastır, çünkü “Onun rabbi kimdir?” (مَنْ رَبُّهُ) ifadesi ile “O kime aittir?” (لِمَنْ هُوَ) ifadesi aynı manaya gelir. Lâm'sız okuyuş ise lafza göredir. İlk (الله) lafzının da lâm'sız okunması imkân dâhilindedir, ancak bu şekilde bir okuyuş rivayet

⁵⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/626.

⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/370.

⁵⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/333-334.

⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/349-350 ve 3/580; Ayrıca bk. Abdurrahman b. Muhammed b. Zencele, *Hucetü'l-Kirâât*, thk. Sa'îd el-Afgânî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 251 ve 415.

⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/580.

⁵⁹ el-Mü'minûn 23/85. ayet (سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ أَفَلَا تَتَّقُونَ) “Onlar, ‘Allah’ındır’ diyecekler. ‘Öyle ise siz hiç düşünüp öğüt almaz mısınız?’ de.”

⁶⁰ el-Mü'minûn 23/87. ayet (سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ أَفَلَا تَتَّقُونَ) “Onlar, ‘Allah’ındır’ diyecekler. ‘Öyle ise O'na karşı gelmekten sakınmaz mısınız?’ de.”

⁶¹ el-Mü'minûn 23/89. ayet (سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ فَأَنَّى تُشْحَرُونَ) “Onlar, ‘Allah’ındır’ diyecekler. ‘Öyle ise nasıl aldanyorsunuz?’ de.”

edilmemiştir.” açıklamasını getirmektedir.⁶² Zemahşerî'nin kullanmış olduğu bu ifade konumuz açısından çok önemlidir. Zira kıraatin senet ile okunması ve Mushaf imlasının esas olması bakımından onun görüşünü yansıtan tipik bir örnek olması hasebiyle bu ifadesi dikkatlerden uzak tutulmamalıdır. İlk (الله) lafzının da lâm'sız okunmasının caiz olabileceğini ifade etmesi Mushaf imlasına bağlılık noktasında sıkı sıkıya bir bağlılıktan uzak olmasıyla izah edilebileceği gibi ardından gelen diğer cümlesiyle böyle rivayetin olmadığına işaret etmesi meselenin düğümünü çözer niteliktedir.

SONUÇ

Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı tefsir müktesebatı açısından önemli bir eserdir. Zemahşerî, tefsirinde kıraatler üzerine değerlendirmeler yaptığı gibi İbn Mes'ûd ve Übeyy b. Kâ'b Mushaf'larının yanı sıra, Hicaz, Irak, Kûfe, Şam Mushaf'larına da vâkıf bir müfessirdir. Zemahşerî *Keşşâf*'ta Mushaf hattına müteallik kıraatle ilgili meselelere izah getirirken Mushaf imlasına ittibayı temel ölçüt olarak ele almış, Mushaf'lardan birinde ya da İmam Mushaf'ta yazılı olması gerektiğini, Mushaf'larda yazılı değilse kanaat belirtirken Kur'an'dan bir cüz olarak telakki etmediğini vurgulamıştır. Ancak rivayetin manaya katkısı varsa aktarmaktan da geri kalmamış böylece Kur'an denizindeki anlam zenginliğine dâhil etmiştir. Zemahşerî Mushaf hattında lahn bulunmadığını bizzat Arap dilinin kullanımından verdiği örneklerle izaha çalışmış bu yönde varit olan haberlere iltifat edilmeyeceğini belirtmiştir.

Sonuçta Zemahşerî'nin tefsire katkısı nedeniyle Mushaf imlasına uymayan bazı kıraat nakilleri yaptığını ancak Resmü'l-Mushaf'a ittibasından dolayı bu kıraat rivayetlerini tefsiri bir açıklama olarak kabul ettiğini söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Abdübâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâz'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1994.
- Akpınar, Musa. *Kıraatlerin Tevatürü Meselesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Apaydın, H. Yunus. "Mütevâtir", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Arpa, Enver. *Zemahşerî'nin Tefsirdeki Yeri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2012.
- Aslan, Ömer. "Kur'ân Tilavetinde Tecvîd'in Gerekliliği ve Lahn (Okuyuş Hataları)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2003), 357-372.
- Bahşi, Turan. "Arapçada "Lahn"ın İlk Dönem Dil Çalışmalarına Etkisi". *Turkish Academic Research Review*, 5/4 (2020), 595-606.
- Bayraktutan, Osman. *Kıraatlerde Tevatür Olgusu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirin*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.
- Cankurt, Fatih. "Resm-i Mushaf Kaideleri Açısından Tmsk E. H. 29 Envanter Numaralı Mushaf". *Ispen 9th International Conference on Social Sciences & Humanities*, ed. İhsan Çapcıoğlu. Burdur: Ispen Yayınevi, (2022).
- Cümel, Abdurrahman Yûsuf el-. *el-Muğnî fi İlmi't-Tecvîd*, Gazze: Mektebetü Semîr Mansûr, 2014.
- Dimyâfî el-Bennâ, Ahmed b. Muhammed ed-. *İthâfû fudalâi'l-beşer bi'l-kırââti'l-erba'ate 'aşer*. thk. Şaban Muhammed İsmail. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2007.
- Ergüven, Şahabettin. "Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2007), 155-183.
- Fırat, Yavuz. *Tecvîd ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Haciveyisâde İlim ve Kültür Vakfı, 2018.
- Gânim Kaddûrî Hamed, el-Müeyesser fi 'ilm-i resmî'l-Mushaf ve zabtihî, İstanbul: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2021.
- Gavsânî, Yahya Abdurrezzak el-. *el-Mufassal fi 'ulûmi't-tecvîd*. İstanbul: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2023.

⁶² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/246.

- Hacımısıroğlu, Mücella. "Abdülvehhâb el-Kurtubî ve Ahmed b. Ebû Ömer el-Enderâbî'nin Lahn Olgusuna Yaklaşımları Üzerinden Tecvid İlminde Meşârika-Meğâribe Karşılaştırması". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6 / 2 (2022), 578-601.
- İbn Manzûr. Lisânu'l-Arab. thk. Abdullah Aliyyu'l-Kebîr-Muhammed Ahmed Hasbullâh-Hâşim Muhammed eş-Şâzeli. Kahire: Dâru'l-Maârif, t.y.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah el-Meâfirî. Ahkâmü'l-Kur'ân, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin. en-Neşr fi'l-kırââtî'l-aşr. thk. Eymen Rüşdi Suveyd (İstanbul: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2018.
- İbn Zencele, Abdurrahman b. Muhammed. Huccetü'l-Kırâât. thk. Sa'îd el-Afgânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- Kılıç, Mustafa. Kiraat-Tefsir İlişkisi Zemahşerî Örneği. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Ma'sarâvî, Ahmed İsâ el-. el-Kâmilü'l-mufassal fi'l-kırââtî'l-erba'ate aşere. Kahire: Dâru'l-İmâmi's-Şâtibî, 2009.
- Makdisî, Abdurrahmân b. İsmâil el-. İbrâzü'l-me'ânî min hırzî'l-emânî fi'l-kırââtî's-seb', thk. İbrâhîm Atve İvaz. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1982.
- Mehdevî, Ahmed b. Ammâr el-. Şerhu'l-hidâye fi tevcîhi'l-kırâât. thk. Hâzîm Saîd Haydar. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1995.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. el-İbâne 'an me'ânî'l-kırâât, thk. Abdülfettâh İsmâil Şelebî. Mekke: el-Mektebetü'l-Faysaliyye, 1985.
- Muhammed Mahmud Dûmî. el-Kırââtü'l-mütevâtire fi tefsîri'z-zemahşerî. Ürdün: Yermük Üniversitesi, Külliyyetü's-Şerî'a, Doktora Tezi, 2005.
- Nidâl Mahmûd Ferâye, el-Kırââtü'l-Kur'âniyye fi kitâbi'l-keşşâf. Ürdün: Câmî'atü Mûte, 2006.
- Özbek, Ömer. "İbnü'l-Cezerî'nin Kiraatlerin Mütevatirliği Meselesine Yaklaşımı". *Bilimnâme* 18/2 (2018), 555-586.
- Sindî, Abdulkayyûm es-. Safahât fi Ulûmi'l-Kırâât. Mekke: Mektebetü'l-İmdâdiyye, 1994.
- Sülün, Murat vd. (ed.). Keşşâf Tefsiri (Metin-Çeviri). 6 cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Türkmen, Ömer. "Kiraat İlminde Tevâtür Olgusuna Farklı Bir Yaklaşım". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/2 (2021), 547-569.
- Ünal, Mehmet. "Kiraat Kriterleri Bağlamında Kiraatlerin Tevatürü Meselesi ve Şia'nın Buna Bakışı". *Milel ve Nihal Dergisi* 11/3 (2011), 77-114.
- Zerkeşî, Bedruddin. el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: Mektebetu Daru't-Turas, ts.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. Menâhilü'l-İrfân, nşr. Fevvâz Ahmed Semerlî. Beyrut: Dâru't-türâsi'l-Arabî, 1995, 1/246.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-. el-Keşşâf 'an Hakâ'iki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Alî Muhammed Mu'avvad. Riyad: Mektebetu'l-Ubeykân, 1998.